

АНДРІЙ ГОЛОВКО.

ЧЕРВОНИЙ РОМАН.

I

Панський лан. Пек. (В жнива).

Важко виражені в коси цугом по одному повзли ми, батуючи злотні скиби чужого збіжжя. Падали колоски і в шелестинні їх—брязкіт бокалів вина... Скигління голодної дітвори: хліба!.. Трояндовий сміх женщин-красунь... Тужне зітхання спід дрантя...

Падали колоски, важко гальмуючи коси. Рвалися м'язи під латками. А з-заді по ниві—краплі нашого поту—снопи-снопи...

Важко.

Ти зупинився. Помантачив косу і онімів—принишк.

— Чуєте?

— Що?

Прислухались.

Здалечі посеред ланів хвилястих—окономія. Вивернулася сита й пузата. Аж усі гуцики порозстібала. Обіч—сіре і вбоге село. У вибалочку. І степ—степ аж за обрій. На ньому чутно—чи шмелі над колосками, чи коники між стеблин—залізною деренчало-бренило щось.

— Жатки,—хтось сказав.

Ти похмурий злісно скривився.

— О, заклацали зубами. Лихо нам. І так ледве-ледве шматок хліба на піт де знайдеш, а тут на тобі! Непотрібні станемо ми. Один із сотні хіба щасливий до машин попаде в погоничі. А інші—здихати!

Похмурі рушили. Дзвеніли коси знов. Шелестили падаючи колоски, в голові моїй, як колоски в покоси, клалися думи.

... — Здихати тоді нам! А ну ж?—1000 панських десятин. На жнива—200 косарів, 200 в'язальниць=400. А то—два десятки жаток-самов'язок, ну хай до них пів сотні людей. А останні? Здихати тоді. Або ж...

У осінню ніч спатиме, обжершись з 1000 десятин окономія. За парканом пузаті комори. Товпа нас голодних.—Ей, а ну ножика в пузо! Брязь!—замки. Замість тельбухів

посиплеться зерно. На хури. Удосвіта запалають по хатах огні. А вранці тільки печеним хлібом запахне—по шляху заманячить сіре плямо. Ближче—росте. Карники...

Шляхом, здіймаючи куряву, сунулась товпа людей. Чутно було:—Брязь... Брязь...

Наблизились. Ми стали і впилися очима.

Спереди—кілька мужиків. Брудні й обірвані. Де в кого синяки. У товпі жінка. З золотим волоссям і променистими очима. На всіх кайдани. Навколо—з голими шаблями сторожа. Підійшли—зупинилися.

— А неси лиш води!—гукнув один з окардою.

Ти взяв тикву з водою. Підбіг.

— Призволяйтеся, г-н урядник. Куди це ви голубчиків? Хе-хе! й напружено розхмарював брови.

— В міста не столь отдаљонниі. Потому не нада нам таких: благоденствовать не дают. Революціонери. Ні царя, ні бога не признают. Брата на брата нацьковуют...

Ти нахмурилась.

— Ич, сволочі!

Хутко очима оббіг товпу, стрибаючи з обличчя на обличчя. На її зупинився, немов спітхнувсь. Мовчав. Я бачив, як очі твої налились раптом кров'ю і брови грізно ворухнулися.

— Крови тобі нашої? Шлюхи клапоть.

Хтось з товпи арештованих кинув:

— Слепець ти. Хіба не бачиш ти крізь неї — вільних ланів, себе й інших радісних на своїй роботі. Веселих і щасливих дітей? Хіба не бачиш...

— Молча-ать!

І один з урядників підніс до його обличчя кулак.

— Я тебе...

Вона стояла зі скорботною усмішкою на вкритім пилом обличчі. Очі променисто дивилися на нас і в них я вгледів знайому ще з рожевих снів казку.

А за нею—степ злотний хвилястий. У соняшнім тремтінні далечинь всміхалася химерними палацями... садами в цвіту... Дзвеніла блакитно-дзвонно...

— Слепець ти,—казав хтось із товпи,—що тобі треба б навколішки кинутись. Зубами, аж іскри щоб сипались, гризти оці залізни пуга!..

— Молча-ать!

Удар кулаком заюшив тому обличчя.

— Шагом марш!..

Товпа посунулась шляхом. Ще раз очі ясні бризнули на нас промінням. Чув як серце раптом, мов обірвалося. Далі—метнулося поривно, аж груди розривало.

А курява по шляху знялась — загорнула в собі рожеві далі...

II

Увечері йшли ми додому повз окономію. Спітнілі й зморені.

З альтанки в саду брязчав хрусталь і срібло. Чувся гомін приправлений ситими кусками. Хтось реготавсь:

— Го-го! Так їм і треба, щоб не підіймали голів вище нашої підошви... го-го!..

Від ставу, що вправлений в рямця з кучерявих верб, розмальовані лататтям і лепехою—хлюпання весла. По сонній воді як самоцвіти хто сипле і грають вони, всміхаються до місяця крізь густі віти. Білі легкі, як тіні, постаті. Сміх бризковий. Хтось співав молодю й жагучо:

Задушу я любя
І с тобою умру!

Десь на шляху рипів немазаний віз.

Я підійшов до тебе.

— О, не життя, а рай! А навіщо ж ми з тобою, друже, в пеклі? І їх і нас вилупив Адам та Єва, і в них, і в нас тече по жилах червона кров.

— Так бог дав, — сказав ти. А в мозкові, не збите з ніг цією думкою, стояло питання: чому?

Я казав:

— Ні, так бог не дав. Він створив людей і сказав: живіть, плодіться і населяйте землю. (А сам заплющився і вуха клоччям позатикав). І була спершу вільна земля і вільні люди... Проходили віки. Десь хтось пролив і покуштував крові. Сп'яніла. І пішли літа, сотні-тисячі в чаду. Лілася кров... Судоржно пальці трусились, шукаючи горлянок, сплітаючи верьовки із людських жил, щоб було чим гнущати та впрягати поруч із шкапами подоланих в борні...

— І ми родилися уже в неволі?

Зітхнув ти.

— Так, в неволі родилися ми. На самому дні пекла. Пам'ятавш?—Голодне й сумне обличчя матері! В кутку скорботні очі: «Прїїдїте ко мне всі труждающїєся і обремененнїі і аз упокою ви»... Пахло яшником черствим, потом... Потім— у бур'янах з тобою, під тинами в дранті... За чужими візцями... На роботі тяжкій, тай то як-як з голоду не здохнеш...

Зітхнув ти.

Ішли вже по улиці села. З боків обшарпані хати, з навислими на очі чубами стріх. В пилу улиці дїтвора.

— Гуси, додому!

— Чого?

— Вовк за горою!

Ні, дітки, не за горою. За греблею зараз, за зубастим парканом. І не гуску, а долю вашу й батьків ваших обскубує з реготом, аж пузо хилитається.

Так думав я. А ти?

Мовчазний ішов ти з похиленою головою. І здавалося мені... Що? Ні-ні. Глянув на твої ноги, на свої. — Ніт же. Але ж так виразно чулося: брязь-брязь!..

Ішли мовчазні.

Тихо на селі. Лише роззявлені гнилі роти злиднів один по одному стулялись, ковтаючи зморених людей.

Рип... Рип...

III

Сон у хаті важко поваляв на полу—батька, матір біля припичку, посеред хати дітей...

Не спалося мені. Може тому, що за вікном табмничо про щось шопотіли осики (ах, підслухати б!). Може тому, що десь тужив сумний напів. Скаржно рвався до зорь... І обривався, падав тихим зітханням... Може...

— Ах, ноче зоряна! На що ти в сутіні ховаєш злидні?! Волошками і маками червоними долівку потрусила. Повні жмені сиплеш самоцвіти в помийницю, біля порогу!.. Ноче зоряна, нащо!? Згасне зірниця і згасне казка хвильова. А з кутків з огидним реготом повстануть тіні!.. Не треба ж! Коли немає казки назавжди, не треба й на мить!..

А з душі рвалося благання. До кого? А чи я знаю. І чого хтілося мені?—чи знаю я!

Надо мною скилилось обличчя. Злотні кучері торкнулися моїх вій, а променисті очі пробігли по мені, шукаючи моїх очей...

— Ти хтів мене—я прийшла. Але—тс!

Палець поклала на уста.

— Навшпиньках я прийшла до тебе. Ти хтів мене, хтів казки ясної? Я прийшла, дивись.

Підвела до вікна.

— Глянь.

За селом туманом сповитий степ.

— Сіро. Я нічого не бачу!—зойкнув я.

Вона взяла мене за руку.

— Дивись: море житів-пшениць. Піт. Обшарпані, зморені люде... Шлях в далечінь... Дивись—по ньому хвилями лл'ється товпа. Трупи під ногами. Ідуть. З боків по шибеницях в агонії тіла. Кров'ю і мозком заляпаний спориш. Ідуть... З раною в живіт багнетом на бік шарпнулася, впала на землю... Пізнаєш?

— Мати?

— Тс! Чуєш—то дзвони в казці. Глянь, в промінні соняшнім блакитні простори. Сади в цвіту... Химерні палаці... Німо. Але ще один крок—прорветься бурун людей... сміх радісний зіллється з соняшними дзвонами... Шум—ясно... Дивись, ще

лише один крок, ще он через отой труп, що хрестом розпластавсь на шляху.

Хто ж то?

— Може ти.

— Жах. Випустив руку її—Зникло все. І лише дзвони далекі й акордні десь в далечі, сповитій туманами...

Тяжко ві сні зітхала мати. Я підійшов і довго дивився в її старе, пошарпане недолею обличчя... Було жаль. Було болюче. А в грудях вулканилось серце.

— Спи, мамо! Хай тобі присниться рай. Засяє сонце. (В житті тобі не сяло воно, лише пекло). Хай уві сні уста твої усміхнуться й розхмаряться смутком. Спи мамо!

Підійшов до дітей:

— І ви спіть. Хай присниться вам казка майбутня і полюбіть її. А в день дивіться на сонце, щоб серце в вас було таке ж ясне, як і воно, і такі ж променисті очі... Такі ж променисті, як бачив я.

— Ах, немає їх! Де ти? Пішла...

... В темряві ішов шляхом. З боків копи-копи...

Тут вони йшли. Отут стояла вона і глянула на мене... Прихилився до шляху. Ось, сліди її ніг... Ось... А далі? Поночі.. А далі?

І повзав я в пилу, шукаючи слідів її ніг. Мацав руками— не знаходив. Тоді очима кидався в імлісту далечинь і в ролачі гукав:

— Де ти? Де!..

Тиша. А в серці—0⁰ по Реомюру.

IV

Ішов стернями. Межами поміж хлібів.

В ніч місяшну, як у мішурне убрання повія, нарядилася Земля. Серпанком з туманів обличчя негарне й підмальоване закрила. І роблено усміхалася, затаївши стогін у холодом сповитій душі... Пахло духами вабних далів і пахло ж брудними й пітними ногами в драних панчошках..

Журба і смуток залякли в твоїй повіє-Земле робленій усмішці.

Тоскно мені.

Ішов межами поміж хлібів.

У вибалку— село. Важкою сірою ковдрою туман укрив його. Убоге й стомлене.

— Спи.

А вранці коли прокинеться шлунок і болюче заскигле: їсти—роскриє його.

— А ну ж, вставай!

І підведуться люде брудні й потомлені роботою. Заспано кинуть очима, поведуть носами в повітрі, нюхаючи де воно хоч черствим яшником запагне..

Ах, тоскно мені!

На обрії—могили. І лінія їх хвиляста, як на діаграмі „серцебієнія“ минулого. Перед очима ж Репін. Пимоненко... роскидали свої полотна.

Тирса шелестить... (про що?)

Хати біленькі в садках. На воротіх мати стара роскуйдовчине сиве волосся рве... Очима—в куряву по дорозі... Пісня козацька. Далі далі... Тихо. Спадає пил...

Сурми—бій. Ой не дві то хмари зійшлися... (Не одна мати затуже, не одна дівчина тополею стане!..)

Ревуть-стогнуть гори хвилі
В синесенькім морі...
Плачуть тужать козаченьки
В турецкій неволі...

Байраки-яри кишат голотою. Серед темної ночі палали заграви. У крові купалися ножі...

Ах, скільки крові-крови. І все ж—на обрії—лише німі могили, а в вибалку у злиднях село...

Ах, як тоскно мені!..

Ішов похнюпино.

Обіч—хутірець. Тополі за хатою, вишневий садок. На калині біля ставу щебетав соловейко. Тиша. Лише біля рубленої комори брязчав цепом Сірко та в загоні ремиґали воли.

В садку білили дві постаті. Чутно тиху розмову закоханих.

— Любо моя. Ах, коли б ти знала як я хочу тебе. Працюю на полі—стомлений, спітнілий у пилу, а згадаю тебе—забуду і біль у всьому тілі, не чую, що пересохло в горлі. Перерватись ладен, моя хороша. Ну коли ж?!

(Ага! Я зупинивсь—прислухався. Чув голос твій. Так, то був ти).

— Батько не віддасть.

Чутно—зітхнув ти.

— Бідний я, немає за що зачепитися... Ось піду на заробітки... Очі з лоба вилазитимуть—робитиму... А тоді поберемося.

Пригорнув дівчину. Мрійно:

— Хороше буде. Хутірець у нас, десятинок з 10 землі. Працюємо. Сами собі. Хороше ж?

— Тоді видно буде. А тепер я піду, — промовила і підвелася.

— Та посидь бо ще хоч хвилиночку!

— Ні-ні, тоді хай!

Я вийшов із-за кушів і засміявся тобі просто в лице:

— Тоді, як зігне тебе в три погібелі, як труситимуться твої руки, вона прийде до тебе, щоб кинути реготом тобі

в обличчя. Ходімо звідціль, і стежка хай заросте за нами. Нам іти великим шляхом, не повз цей хутір.

Ти не слухав, не чув мене. Тихо слідував ти за нею аж до хати. Рипнули двері. Не стало її, а ти все стояв прихилившись до одвірка. Обличчя твоє залякло в скорботі.

Ах, як тоскно мені!..

V

Минали дні пітні й одноманітні...

Спустів степ. Скінчивсь концерт житних струн та сталевих смичків. Хіба де по шляху, важко повзучи з снопами, репів віз. Де-не-де чорніє мереження рілля.. Виприсне вигук:— Гей, сірі!

Та зразу ж жадні простори й ковтали його. І знову тихо стане. Тихо, жовто й сумно...

А за обрієм глухо клекотів чорний шум. Ближче-ближче. І раптом бурею пронісся над селами, над ланами...

— ... «Божьей милостію, ми Ніколай II... в ружійо!».. Смерть прусакам!. Долой Германію!..

Пам'ятаєш?

На воротіх, виражаючи нас, тужила мати. Сива, стара й безпорадна.

— А, годі. Стара слізьми лихові не запобіжиш. — Тішив батько, а в самого червоні повіки і з очей— кап, кап сльози й котилися по зораному зморшками обличчю.

На селі — зойки, тужіння... По дорозі, здіймаючи куряву, майнула повозка, друга (з мобілізованими).

— Сідай!— гукнув хтось.

Мати метнулася. Сиве волосся вибілося пасмами слід хустки.

— Сину!..

І в торохтінні коліс онімів її крик.

Позаду село. Навкруги степ. Десь здалечі бовкнув дзвін, пронісся степом і простори, як льодунчик, смотали його і він танув, танув у їх роті...

Тиша. Лише колеса торохтіли під нами, з боків нас. Позаду на повозках співали пісні:

— Поливайте ой та доріженьку, щоб не курилася!

Розважайте дівчиноньку, щоб не журилася!..

І стогін рвався з молодих грудей із словами пісні.

Пам'ятаєш далі?

... Натоптаний нами ешелон скажено нісся на захід. З боків — хати, луки, стерні... сива далечінь... у вагоні пілікала гармошка. Ти мовчазний сидів у кутку, з тугою дивився залякливо поглядом у далечінь. А я з боєм дивився на тебе.

Вночі — осяйний вокзал. На пероні шум, метушня. Роскішно прибрані фігури... квіти, блискучі очі... Грала

оркестра. У павзах чутно—рявкали автомобілі ген за вокзалом по шумних і осяяних улицах і десь лунко гасало: — «Боже, царя, храни!»..

Твої очі, я бачив, заискрились. Ти хапно зятався папіросою, що тільки що дала біла в золоті рука. А коли оркестра заграла «гімн» — витягся, взяв «під козирьок» і по грі з безліччю інших кричав: «ура!»

Уніч од'їхали. Темрява. У вагонах сотні тіл попереплутувалися по долівці. Голова до ніг, зад до обличчя хропли. Де-хто ві сні зітхав. Внизу клацали колеса. Мла. А в душі, немов хто перебувся.

Потім... Та ти знаєш. Все. 1914 — 1917. Перші постріли по синіх фігурах у касках. Перші плями крові і мозку на наших багнетах... В землі, як черва, принишкли, а злий хтось з реготом шматує, рве шалено землю, калічучи нас, калічучи в катлету... З жахом в очіх — сотні верстов... хмари диму над палаючими селами. А під ногами по шосе — хаос з повозок, людей — біженців, з дітьми, із збіжжям... Осінь у лісі. Іде дощ. Сиро в окопах. У ночі — трівожно.

Так було довго. Дуже довго. Вже, як у ві сні, згубився один край, а другий безкінцево тягнувся сірою смужкою в майбутнє. Вже посіріли наші обличчя, на нас сірі шинелі скривавлені й пошматані і в душі також сіро й пошматано...

Напровесні. Де не-де проривалося снігове убрання і нічим було латати його. Удень з-за хмар виглядало сонце, усміхалося. І усмішка його, як після сну, була ясна і ніжна. Пахло талою землею і ще чимсь...

Цілими годинами темними ночами дивився ти в темряву землянки. Угледіти хотів, що робиться десь, там... Марно. Тоді ти підповзав до мене і прихилився обличчям.

— Не спиш?

— Ні.

Помовчав. А потім прихилився ще ближче й пошепки:

— Я збожеволю, як і надалі так...

Не вірити тобі не можна було. Ти казав:

— Ах, як я хочу туди! Сонце над золотим степом... У садку хутірць... Дівчина, моя хороша... Удвох сиділи й марили... А може то лише снилося?

Змовк. У твоїм мовчанні я чув, як ворухивсь одчай. Потім ти одвернувся в куток. У повітрі, насиченім «махрою», брудними тілами. — чулося придушене твоє зітхання. А потім тихий і журливий спів...

Я чув його, як у ві сні дивився роспанаханими очима в ніч і бачив, як у тумані — село убоге... смутні обличчя... казки зоряної ночі. Десь на леваді співали дівчата тихо і журно. (Втекти!). Туман заколихавсь — зникло все, а нато-місь — ліс. Під сосною в шинелі хтось... Навколо сірі фігури... «за побег!» клац-клац затвори... Заплющив очі...

А там... в Петрограді бунт голодних. На червоних прапорах грізні крики: — Долой! Долой! Долой!.. «Царь отрьюкся от престола» «Временное Правительство»... В блискучому автомобілі, оточеному сірими окопниками, хтось у френчі «з іголочки» пишався своїм баритоном:

— Гражданє свободной Росії! Мощним взмахом разорвани целі векового рабства! Но чу—слиштіє? (бабахало по лінії), то куют новие целі врагі наші, врагі свободной Росії. Крепче ж вінтовкі в руках. Смерть Германії! Да здравствуєт победа!..

Бліде, не струнке «ура!»

А з товпи хтось кинув:

— Довольно крові! Хотя оні і в касках, а разве у ніх не такі же мозолістіє руки?!

Лайкова рукавичка майнула в повітрі:

— Гражданє! не слушайте изменников Родіні! Вперьод, к победе!

Помчав автомобіль. Товпа клекотіла. Сірі обличчя розчервонілися і в очах заграли то грізні, то радісні огники.

— Мира!

— Додому!

— Землі!..

— Товариші, всю земну кулю ми заюшили братньою кров'ю. Годі!

Ти мовчки і якомсь хапаючись, застромив ївінтовку багнетом у землю й почав скидати патронташ.

— Що ти робиш? — гукнув я.

— Вона огідна мені!

— Але ж вона потрібна ще буде нам. Потрібна буде «там»!

Ти тільки махнув рукою.

Товпа бурлила... А потім ходили в ворожі окопи в гості.

Палили по нас із гармат «наші». А ми кидали туди залпами.

На другий день відкрили фронт.

VI

Місто на півночі. Жили десь на Сінній площі в червоних наче обідраних казармах, з побитими шибками. Цілими днями валялися «по нарах». Хто різався «в очко», хто латав білизну, хто мовчки дивився в стелю і смоктав цигарку. Де-коли, вечорами найчастіше, співали стиха й журно.

Іноді до нас приходив земляк наш, прапорщик Петленко. В каскетці з жовто-блакитною околицею. Сідав у наш «хахляцький» куток і говорив цілими годинами.

Сором нам. Сидимо на чужині, в той час, як наша ненька Україна в муках родить нове вільне життя. Більш за 200 літ неволі, годі з нас! Україна буде вільною і самостійною!..

— А кірпіча нажглі для кітайської стени? — хтось засміявся з другого кутка.

Очі Петленка налилися кров'ю.

— А, ви звикли гнітати нас! На, викуси тепер!.. Хай, хлопці, наша любовь до ньки-України буде тим мотузком...

— Что затянется на вашей шеє? Недаром же і фамілія твоя — Петля!

— Ні, хлопці, — тим мотузком, що звяже нас у величезний і грізний віник, яким виметемо все сміття з України. Кацапи — к чорту в Москву, жидів у Палестину! Усіх к чорту, Україна — українцям... Ох, хлопці. Хіба забули ви, чиї ми діти?..

І оповідав він довго і нудно. Малював необглядний степ, травою вкритий, що в ній ховався кінь з вершником... Козацькі походи... Дідів із сивими оселедцями в червоних жупанах на баских огирях... Села в долині. У садках хати, як малюнки. На полі за плугом селяне (хоча б і ми)—штани широкі, стрічка в комірі, сірі круторогі воли... А увечері—місяченько білолиций, зорі... десь у садку щебече соловейко і співають дівчата хороші в намисті і в картатих плахтах...

Я слухав, а очима дивився з 4 поверху на місто шумне й блискуче. На німі й грізні в своїм мовчанні корпуси заводів. На їх в погрозі піднесені над містом пальці коминів. Боліла голова. Здавалося, взяли її в лещета й тиснули з одного виска XVII сторіччя, а з другого XX.

А з кутка вже молоді голоси рвалися поривно кріз побиті шибки в ніч. Ревуть стогнуть... і в сутінях здавалося, що то справжні невільники в турецькому казематі закуті в кайдани... Стогін, зойки, зітхання і тиша тривожна й журна.

— Де ж ви хлопці, запорожці,

Сини слави—волі...

Шарпнувся крик із самої наболілої невільницької душі:

— Чом не йдете визволяти

Нас з тяжкої неволі?!

І чулося в крикові тому і роспач, і біль, і така нестримна жага вільних просторів, сонця...

Чом не йдете?

— Прийдуть,—думалося мені, прийдуть! Не в червоних жупанах і не в сап'янцях, не з шаблями, оздобленими самою цвітами, ні. А в драних сірих шинелях, в забруднених сажею блузах з гвинтовками багнетними в мозолистих руках. Прийдемо ми сами до себе і визволимо себе. Але... коли ж?

А ві сні бачив я її. Близьку й соняшну (в убранні з сонця). Радо заводи кричали їй «осанна!» і сиві м'ягкі килими з диму стлали під ноги їй. Ясні очі безлічи жадно лозили її усмішки і тіла в праці тремтіли м'язами. А в степу—шумколосків під косами і крики гудків «осанна!». І діти зі сміхом радісним кидали волошки і маки червоні під ноги їй...

Прокинувся перед світом. Поночі в казармі. На нарах хропуть тіла. За вікном тиша й смуток...

Немає її.
...Блукав улицями лункими й сонними. Нишпорив очима жадно з замерлим серцем...

Нема її! Бо бач, сірі бурковки. Де ж плями червоні— криваві слідів її ніг?! Не приходила ще.

Ах, де ти?!

VII

Жовтень...

Мітинг на заводі. Люде, колеса машин, червоні полотна... Тисячі огневих тіл злилися в одно величне і грізне тіло. З одним Везувієм замість серця і з безліччю стиснутих до болю в нігтях рук... Очі гнівно сипали іскри.

— Ми з голої земної кулі зробили Казку!—гремів грозовий голос.—Та не для себе. В гнилих підвалах родилися і вмірали ми. За хмарами диму не бачили сонця. З нас, як з каміння, мурували і потом нашим, як цементом, заливали фундамент для їхнього Раю тоді. Життя—нам! ми не боїмося калюж крові, що проллється з нашого серця, пірамід трупів... Нам нічого губити, хіба кайдани!

Голос блиснув і спалахнув, як фітіль:—

— До бою ж! Смерть або перемога!

Вибух, аж в колесах завило і прапори стріпнулися, як птиці огневі. Товпа в погрозі нащетилилась безліччю рук.

— Смерть, або перемога!

Плавиною бурлила, лилася в сполохану ніч...

Тиснули тіла—спереди—ззаду—з боків. Дзвеніло у вухах. І в грудях глухо гуло.

Хтось міцно в темряві схопив мене руками за серце й очима впився в мої.

— Прийшла я!

— Ти?

На грузовику неслися збентеженим містом. В руках— гвинтовки... Тремтіли з боків будинки. Десь вже тріскотіли залпи й строчили кулемети...

Вона горнулася до мене. Очима заглядала у вічі мені. І мені забивало дух...

VIII

Над Зімовим палацом червоний прапор майорить, кличе: «Пролетарії всіх стран, соединяйтесь!» На площах, по улицах— скривавлені трупи... Як маки червоні, що кидали під ноги їй...

А в далі туманні шляхи. Навхрест.

На північ.

На південь.

На захід.

На схід...

Ідемо ми.—З дороги ж!

IX

Перед нами снігом, як марлею, обв'язаний степ, села, хутори... Ось шлях знайомий, вщерть снігом занесений. Віє вітер в телеграфних дротах. Шпурляє, як скляним пилом, в обличчя...

Ідемо ми. Не шляхом, ні—тісно. Розлилися як в повідь по всьому степові. аж за обрій, і хвилями грізними котилися цепно через замети по кучугурах... Усе вперед—уперед...

Деє спереду з байраку бабахали гармати. З хутора, спід ожередів соломи часто й зле гавкали кулемети і розхлябані залпи шарпно рвалися з-за кучугур... Поруч мене упав хтось. Устами просто до землі. І вмить завмер в червонім поцілункові... Хтось стогнав кріз стиснуті зуби. Хтось проклинав... І зойки, прокльони кидали гарячим свинцем...

А село тихе й сумтне. З-за кучугур лячно визирали хати, більмуватими віконцями (я бачив червоні узори на їх шибках). І чомусь я згадав тебе. Згадав. як колись ще напівночі, увечері прийшов у казарму, а тебе не було. А біля нар, на підлозі в «хахляцькому» кутку валялися клаптики з жовтої й голубої матерії. Було тоді мені тоскно й сумно. І зразу... Невже й він там?—Рука заклякла на затворові.

А по леваді за селом—ропсатлений шум, перелякані крики і бліді постріли—сполохано—там-тут...

Клацнув затвор під моєю гарячою рукою. Вибухнув постріл, ще... і коли за кілька хвилин ми вимели село,—на мені теліпався порожній патронташ.

Тихо на селі. Помалу, прищулено і озираючись, з хат повиповзали сірі фігури. З насупиними на очі шапками, з загорнутими хустками обличчями—самі очі. З-за тинів великими очима дивилися на нас. В товпі їх, я впізнав і тебе. Зрадів.

— Аж, полекшало,—сказав:—тебе не було там.

— Ні.

І ти щільніш загорнувся в кожух.

— Хіба я без поняття, щоб значиться проти своїх. Хіба ми не розуміємо, що то за большевики? «Земля—трудящим, заводи—робочим!» це—гарно. Ми всім серцем.

Впустив очі під ноги, в сніг. Переступив з ноги на ногу...

— Конешно, що ото зморені ми дуже... Війна... дома—розвалено, і в грудях щось давить...

— Так ти й валяєшся на печі Ех, товаришу! Укупі з тобою ми падали й стогнали під важкою підшвою старого життя. Укупі роскавучені й безсилі (колись) проклинали його і в безсилій злості погрожували йому кулаками... А тепер як зчепилися з ним руками до горлянок, ти—на піч. Нам ні від кого ждати рятунку!

За селом—чутно сурмили.

— Ідемо далі,—сказав я. А ти?

— Та воно, звісно, за нас хто? Самим треба за себе дбати. Та що ото ж розер такий і в мене. Хоча б трошки на ноги зіп'ястися... Я прийду.

Очі твої, як підцюкнуті моїм гострим поглядом, упали в сніг...

Ми розійшлися.

В бурхливій товлі ішов я, важко грузнучи в снігові по шляху. Грізна тиша. Аж ось—вибухнуло, зататакало, і ліс, що спереду, зареготавсь, застогнав...

— В цеп!

Немов хто міцно згріб нас у жменю і шпурнув уперед, і розсипалися ми по степу, захекано бігли сунулись як титанські граблі, огрібаючи степ. Кожний зубок з огневим серцем, з гнівом, заляклим в гострому багнеті. Коли ламався який, на тому місці в снігу займалась іскра. А потім несло чи снігом замітало? А ззаду з резерву вгоняли новий— і йшли—йшли ...Усе вперед—уперед...

Ти ж у кожух загорнутий з шапкою на самі очі стояв на воротах і кріз левади дивився на нас... Що ти ловив голодними очима й ховав на саме дно душі? Що—може рев червоної хуртовини (ти—на—печі!)... Може тихий доскіт синіх очей ...Очей? Чи садка вишневого, твоїх життів... (А по степу—искри-трупи, займаються, гаснуть...) Може...

Потім ти якось аж зігнувся. Ще дужче насунув на очі шапку і тихо пачвалав понурий до хати...

Х

За північ. Не спало село. Червоними огниками побліскували чорні сілуети хат. Уберезі—чутно—гризлися собаки над неприбраними трупами... Здалечі зза лісу немов хто у гарячці белькотів щось, від чого робилося і ясно й трівожно...

У зборні в блідому сьйві каганця, в хмарах диму з цигарок—спітнілі й розпалені селяне. Усе більш обірвані й похмурі. Галас важко тріпавсь в тісній хаті, тіннями дряпавсь по стінах, по стелі. Іноді виривався з нього хриплий крик і просто кидався до вікон, аж шибки брязчали...

Душа твоя вже повна була вщерть одним словом:— земля! «моя земля!» і будилися в тобі акордні шуми твоїх давніх мрій:—Ланок. По ньому—«гей, сірі!» Жита буйні, хвилясті.. Ось з них визирнуло рожеве лице й сині очі... Ти аж всміхнувся. Хутіречь в садку тихенько зашелестів і раптом, наче буря набігла...— Оплески. Ще про щось кричали.

Ти знав про що.

— Гнобили нас.—Годі! Смерть буржуям! Уже під ногами повсталих пролетарів і нас бідноти повзають вони роскавучені... Смерть їм! На землі є місце лише нам. Земля—нам! Заводи—робітників!..

— Земля—нам!
 — Смерть!
 — Виймайте ж із стріх винтовки, надівайте патрони і— гайда! чуєте?

У хаті на мент заніміло. З надвору глухо ревла гарматами ніч.

— Ми повинні бути там. Пам'ятайте: «Не ждiть рятунку ні від кого!».

— Конешно, хто нас рятуватиме?!

— Але ж... ну що, як уб'є? От тобі й земля і воля!

Юхим крикун плигнув на ослона.

— Не товарищі! Нікуда не гайда. Нада спервоначалу закріпите слободу, щоб вона, значиться, ні двиг! Ми революціонери, ми большевики на весь світ крикнули:—Смерть буржуям! Усьо—наше народнє. Ну, а тепер, що надо делать?.

Павза. Тиша.

— Мовчите? Нада бить буржуїв! Нада одібрати наше, потом нашим нажите!.. У окономію! Камня на камні не оставимо. І на розвалинах старого мира будемо строїти новий!..

Крики:

— Камня на камні не оставимо!

— Ми потом наживали!..

— У окономію!..

Дух тобі забило. Очі налилися кров'ю. В товпі кричав і ти, сам не чуючи свого крику. А потім ніч чорна й холодна ударила в лице тобі сніжно-гарячою долонею.

По улиці—галас. Вили собаки. А вдалечі ревла—стогнала червона хуртовина...

XI

Маєток спав. Німо. Покої, комори, сараї—змежили очі і що снилося їм під виття вітру, голих дерев у саду, під грізний клекіт боротьби серед тривожної ночі?

З села—шум. Линув—котився, ріс. Напер на паркан, на ворота—трісь і влився товпою крикливою в подвір'я.

Поночі. Чувся в темряві кріз галас і крики, брязкіт лопів об залізо. Забряжчали побиті шибки...

— Огню!—кричав хтось.

За сараями спалахнув ожеред соломи. Червоні фігури метнулися, забігали, як тіні химерні в тривожнім сьайві пожежі, в покої, до загонів, під вікна в сад... Чулося—грюкіт чимсь важким в двері десь у середині, торгання, скрегіт меблів, брязчання шибки і глухий гул...

—У... р... р...—і згодом у вікні блиснуло щось чорне й незграбне і важко похилилося вниз.

— Пускай!

Грюкнуло, аж завило, а потім все тихше—тихше... Вікна ригали поломаними кріслами, роспанаканими перинами. купами посуду... А по снігу під віконню повзали фігури хапні й хрипло-шумливі.

Зайнялися сараї.

— Машини!.. Спасайте!..

В роззявлені двері блищали маховики, зуби й колеса жаток...

— Спасайте!—гукав хтось.

— Ти підійшов і заглянув до них (падала вже покрівля) і вищерився. А брови хмурні. Раптом схопив дрюка з лати й почав гепати по машинах, влучаючи, щоб найболючіше. Аж хрипів, коли ж не міг уже підняти рук, кинув і слоняючись подався до загонів...

Маєток палав. В чорному небі кружляли червоні птахи. Голе гілля дерева простягали в полум'я, немов намагалися хоть що-небудь вихватити з огню.—Марно, все пожер.

Стихло на пожарищі.

А по дорозі на село котився гул. Вітер сердито кидався, шматував його і клаптя шпурляв у темряву... Рев худоби, крики хриплі... Десь за селом вили собаки...

XII

Минали дні.

Весніло. На чорних ріллях, як мурашки, повзали люде греблися в землі, зморені з слідами землі на руках, на обличчях. А очі ясніють, радісно гладять кожну латочку, кожну грудочку цілують:—

На своїй роботі!

Хтось сіяв. Набрав золотого зерна повну жменю й кидав поперед себе в чорну пухку постіль... —Роди на здоровля! Різало в плече і вся рука мов вивихнута. Та дарма:—(собі ж сіє!). Весело дивився на рожевий схід—сонце вставало, і згадалось чомусь—пожежа маєтку (10 сіялок згоріло тоді. А інших машин!).

Ти волами своїми, з економічних загонів, чесав свою ріллю. Прикипів налигач до руки, плечем торкався до плеча волового.

— Гей, сірі!

Всміхався в простори й жадно хапав легенями весняне повітря, насичене пахом рілль, рожевих проростів... грою блакитних дзвіночків і криками радісними спід хмар.

— Кру... кру...

А увечері пізно повертався додому зморений, але ясний. Лише в'їжаючи у двір похмурился на розвалену оселю й зітхнув.

Все—те ж. І хата убога напіврозвалена, і тіні в кутках... і мати стара, ні трішки не помолодшала, ще навпаки не одну жемчужну нитку вплело в її волосся.

Подала вечерю, а сама й до ложки не торкнулася. Зітхнула.

— Журно!—промовила,—все думається:—«а немов повернеться, що буде! Та ще й сон такий бачила сю ніч: наче в церкві ти з молодого своєю і обоє у вінцях. В осяйній церкві, завітчаній зеленим віттям і степовими квітками, пахло степом і ладаном... Ти взяв її за руку й потягнувся устами до неї. В ту ж мить зблідла вона, похитнулася і рухнула на землю... Поганий сон, сину!

— Ах, не крикайте, мамо!

І все ж похмурився, і серце тобі вщипнув смуток. В тривозі вийшов з хати.

...Вздовж греблі шуміли верби. Над ставом у кущах сміялись солов'ї. Зор'яно, тихо... Кущами прокрався ти до хати, до знайомого віконечка підійшов навшпиньках і тихо-тихо так: стук-стук!—Вийди, я жду!..

Тихо. Далі щось біле майнуло в темряві хати. Обличчям дівчина твоя наблизилась до шибки й хитнула головою. Згодом—рипнули двері.

— Ну, я прийшла, — кинула ліниво й спросоння потягнулася молодим і гарячим тілом. Спід рясних вій, як спід густих очеретів, глянула очима.—озерцями порослими ряскою. У ту ж мить набіг вітрець—стріпнулися віі...

— Ну?

Ти прихилився до неї, стиснув дужо і потонув у синім тремтінні її очей. Палко устами шукав її уст. Тиснув... Раптом як під бурю тополя хруснув її стан.

— Ай!

Прочнулася й висковзнула з твоїх обіймів. Одбігши стала і злісно кинула:

— Ич, падлюко!

Ти збентежений стояв. А в грудіх—буря...

— Любо, ну я ж хочу тебе! А коли ж?—благав і в мольбі простягав до неї руки.—Коли ж!? На мойому вбогому подвір'ї ти ж бачила дубки з панського лісу—на нову хату! Збудую, уже й майстрів договорив, обсадо тополями й вишнями. Старенькій матері звелю пократати навколо запашними квітками, для тебе ж... Любо!.. Ну ж!

Вона розсміялася зневажливо.

— Тоді ж і нехай! Та тільки, мабуть ніколи. Ти думаєш я піду до тебе у твій «совітський» рай. В казармі жити, з одного казана їсти. Може ще й любити «по совітському»—«в затилку?»

І зареготалася сухо й гостро.

— Не виглядай мабуть! Чи ти може віриш у свою хатинку з панських дубків?

— А хіба що?

— Ти й не чув нічого? Ех, ти. Война ж іде. А це брат одержав звістку від товариша свого отамана Петленка. Сподівайся — ідемо! — пише.

Ти засмутився.

Розійшлися мовчки, наче чужі.

XIII

Як тінь блукав ти хмурний і блідий. Робиш що, а очі стрілами пускаєш в далечінь тривожну. Линеш понад при-нишклыми в тривозі ланами—селами з зів'ялими посмішками й гнилими трупами поза вгородами... Уночі довго не спав. Перевертався з боку на бік і не міг задушити зітхань.

А за стінами десь вдалечі рев чорних гроз. Глуке рипання штовхало нічну тишу і вона, важко слоняючись, падала, билась об хати. аж шибки бряжчали...

Перед «богами» мати навколшки. В беззубому шамотінні чуно—плутався жах і журба. Клала поклони й хрестами намагалась заколихати смуток.—Марно. Тінями химерними й патлатими він одривався од неї і падав додолу... Далі повз по долівці й принишк у кутку... Троїв повітря.

Тоді ти підвіся і почвалав з хати.

Гаснули зорі. Хтось дужо за обрієм надував губи та все: пху! пху! Гасив. І злорадо так реготався, аж волосся на голові ворушилось. Або ж суженько хіхотів у кулак. А потім клацав зубами...

— Давай: пожру, пожру!..—чулося в глухому шумові. А може... Принаймні тобі так здавалося. Ти жаско притулився до одвірка. А перед очима в блакитному смутку сповиті—сіра напіврозвалена повітчина... хлівничок... Чуно—ремигали воли. Обіч—дубки, що думав на хату...

Зітхнув.

— Ех,—думав! Чого не думалося в ті медові дні, коли повітря підхмелене шрапнельним димом, кров'ю, весняними громами п'янило мозок і в серці розхрістані хотіння гасали, рвались. летіли... Бренів пропелер. Усе вгору—вгору (за хмари). І раптом зблідли вони і руки затремтіли на рулеві. Чому? Може, що сунулись чорнії хмари назустріч. Ось налетять—Трісь! А до землі, що внизу під ногами,—тисячі метрів!..

— У-ух!

Здвигнувсь і заляк. Стояв на порозі, прихилившись до одвірка. Роспугано пускав очі по подвір'ю. І никали вони по всіх закутках, а поверталися голодні й залазили в тебе. А здалечі—шум, глухі крики...

А-а-а!..

Ходив, як уві сні, і не знаходив місця. Виглянув за ворота вздовж улиці—тихо і мертво. На луки за левади—туманні далі. У загоні ремигали воли. Зайшов.

— Ех, ви, мої сирі! Підете знов од мене.

І ніжно гладив їм голови, шиї...

XIV

На світанні сірі вужі обозів шумом і грюкотом збудили село. Заспані хати розплющили очі і в них глянули сполохані обличчя. Де-не-де рипнули хрипло спросоння. Немов питали:
— Що трапилось?

І питання це з холодом у душі блідими фігурами людей бігло за ворота, за тинами притаїлося.

— ?-?..

— Большевики одступають.

Серце в тебе з болем стислось і заніміло. Схилившись на тин, ти тупо дивився під колеса на шлях. Раптом—(чому те згадалося тобі?)—пригадалося раптом обличчя прапорщика Петленка. Смугляве, з невеличкими вусами вниз. Пригадалося, як він казав бувало:

— Та земельки десятинок 20-30. Господарствочко. Воли круторогі, садочок... пчілки...—і хитро так підморгував та ворухив усом. А, нуж хлопці, співніть!

Хлопці співали:

Ще не вмерла Україна і слава і воля,

Ще нам—браття-казаченьки усміхнеться доля!..

Стукотіли колеса унизу під вами. Повз розчинені двері бігли назустріч—минали—станції, будки, мости, села... Ти як у тумані бачив те все. Бо жадно розмахнув і кинув очі в далечінь на південь, немов намагався побачити той свій ланок, сірі воли... себе за плугом...

— Хе, десятин 20—30. Це не жив, а раював би! О, тоді я не крався б навшпиньки до неї кущами під вікно. А сміливо в розчинені навстіж ворота уїхав би з старостами, з хлібом святим...

Улицею нісся вершник. Чути було крик його:

— До зброї товариші!..

Інші чулися крики, брязчання зброї, що розбірали з хурманок.

Пробіг вершник повз тебе. Кінь змилений став цапа, а з сідла суворо спід пилу й запеклої крові, червоногвардієць кинув до тебе:

— Чого стоїш? Бери гвинтовку!

Ти здвигнувсь і помнявся.

— Та я... ось удягнутись побіжу...

Побіг у хату. Зиркнув у шибку на улицу.—Пронісся вже.

— Ну, слава богу. Ич, «бери гвинтовку!» А може й «не жалаю!» Може я й сам знаю, коли мені гвинтовку брати!

З полиці дістав хліба, сховав у пазуху. Підійшов до матері на полу:

— Мамо, уберег їсти носитимете. Отам у коноплях...

Сутінями прокрався на вгород, по картоплі в гичці повз, щоб ніхто не забачив. А потім—шмиг! у коноплі.

Сидів і кутуляв сухий хліб. Іноді спиняв шелепи і прислухався до клекоту боротьби за селом. Ближче. Вже інколи стьобали кулі по коноплях. Тоді ти хапно кидався і припадав до землі.

Чи чув ти, як тремтіла й гула вона повна криків скривавлених, стогнання кріз стиснуті зуби, й реготу хриплого...

— Чув! Та душа твоя була—зіпсований барометр...

XV

Надвечір мати прийшла уберег і покликала тебе. Ти, лячно озираючись, виліз із конопель брудний і заспаний.

— Хіба нема вже?

— Одступили.

І почала оповідати як тікали. А скільки набито їх під селом, та й по всьому шляху, що напівніч простягся. Не одна мати заголосо, шматуючи на собі сиве волосся. А скільки сиріт заплаче!

— А ці ж?

— Сила силенна. І німці, і гайдамаки, з торбинками біля шапок, і кадети в золотих палетах... Як гайворіння чорне налетіли на село, скаламутили і—далі в степи... У економії штаб.

Мати зупинилася і лячна спитала:

— А тобі ж нічого не буде?

Ти зблід. Потім здвигнув плечима.

— Хіба що?—кинув сухо (в горлі пересохло одразу).

— Сердиті дуже. Комітетчиків били, поарештовували. Бабу Явтушку били: (де син?) Діда Панаса, що сказав «товариші».

— Ну, я ж що? безпартійний. Хто прийшов до нас—той і—наш!

— Гляди.

У хаті в сутінях ходив з кутка в куток, палив цигарку за цигаркою. Потім звелів матері з хижі принести новий картуз із «дутими» крисами й надів.

— Куди це ти?—не втерпіла мати.

— Вже ж не куди. Це вона вже виглядає досі...

Під вікнами загупали чобітьми. Грюкнули двері. У хату ввалилося кілька фігур. Чутно об долівку грюкнули приклади.

— Хто хазяїн?

— Я.

Голос твій затремтів і обірвався. А до обличчя прихилилися суворі очі, наліті кров'ю. І зуби блиснули в темряві.

— Ну, не знаєш чого нам треба? Спину дайош!

Той що в погонах зареготавсь і почав вивинчувати шомпола:

— Ми вот подведьом ітогі твоей революціі!

— Та я ж... їй бо!..

Удар в лице звалив тебе на долівку. Чув, як зривали сорочку, а потім щось гостро впилося в спину й спекло всього... це...

— Оце тобі земля та воля!... це—пограбована окономія... це—панські дубки!.. це...

І знову із свистом шомпол впивався в тіло твоє, лишаючи по собі криваву смугу, ще.. Ти кричав спершу, гадюкою звиваючись під гострими ударами. Далі—дико рів, бився головою об долівку, обличчям об брудні чоботи катів твоїх. Далі—закушений кров'ю нерухомо лежав.

Тихо в хаті. Біля припічка чутно—тужила мати, глухо, як спід землі, упавши лицем в якусь ганчір'я... У скрині шкрябались три пари рук.

— Саме сміття!—кинув один сердито і відійшов до баби.

— Тобі заціпе? Ато так морду розквасю!

— Та дітоньки ж ви мої!..

— Молчі корга старая! А ти вставай, развалілся как барін! нежності...

Тупо ударив прикладом твоє непритомне тіло.

— Уставай!

Побитого поволокли тебе з хати.

— А ти стара, воли у окономію зразу ж оджени, і дубки, хоч на плечіх.

Пішли. Сполохано гавкали собаки на селі. По улиці де-не-де як тінь просковзне хто. По дворах—тиша, хіба де рипнуть двері і в ніч шарпнеться дикий нелюдський крик.

Ішов ти. Навколо—сторожа. Нило тіло побите й скри-
вавлене, а ноги, як стопудові, ледве волочив по дорозі.

Вийшли за село. Ось—окономія. За цегловим муром—чутно в зловісній тиші гасав чийсь розпатланий крик.

— А-а-а!..

Волосся на тобі ворухнулося і в грудях похолонуло.—«Це ж і мені!» У ворота вивели товпу обірваних і побитих селян.

(Хто в сірячині, хто в шинелі, чи в самій сорочці й без шапки)

— У расход?—спитав один із сторожі.

— Да!

Суворя й німа пройшла товпа і зникла за цегловим муром. Тихо. Раптом гаркнув залп. Ще кілька пострілів... Жак охопив тебе.—Прищулились і—біля воріт уже був,—як раптом кинувся й побіг вздовж паркану вниз у береги. Крикнув хтось іззаду, вибухнув постріл, цьвохнула куля, друга в кущах... Ти все біг. Хруснув тин під тобою... грядки... У лозі над самою водою упав на вохку землю і принишк. Тихо. Лише з села чулося—гавкання собак, топіт роз'їзду по улиці...

Унизу плюскотіла річка. Тихо шелестів очерет, і робилося страшно. (Може хто підкрадається). На тім боці чорнів мовчазний і похмурий ліс.

Ти підвівся й, лячно озираючись, покрався по-під кручею, шукаючи човна...

XVI

— Хто йде?

Ти шарпнувся в кущі й приникш. Чулося з темряви—
кляснув затвор і голос дужче і грізніше:

— Буду стріляти!

Ти впізнав. Вийшов назустріч.

— Та це—я. Свої.

Фігура в сірячині з гвинтовкою «на руку» ближче підійшла до тебе і впилася очима.

— А—ти? Утік? Ну топай же в яр. Наші там.

Лісом мовчазним, плутаючись поміж дерев у гущавині, довго йшов. Нарешті, спереду з темряви замаячили блідорожевими плямами дерева. Знизу глухо чувся гомін.

Підійшов ближче. В яру круг огнища росташувались утікачі з села. Хто в драній шинелі, хто в сірячині, хто простоволосий і в одній сорочці, як вирвався. Курили, жадно затягуючися й зловісно поблискуючи огниками цигарок. Говорили голосно всі одразу роздратовані й грізні. Забачивши тебе змовкли і хтось з товпи нетерплячо кинув:

— З села? Ну що?

— Погано.

І почав оповідати як били тебе. Як глухо стогнало село під шомполами. Про товпу заарештованих і залп за конюшнями.

Колюща постать скопилася з товпи й на огневому фоні грізно замахала руками.

— Буде. Так нам дурним і треба. Казано нам було:— бери гвинтовку і марш свій степ обороняти. Не слухали? Хай! Це нас дурних і вчить. А тільки не розхлябуйтесь, хлопці. Перемога буде за нами. Пождіть. Хвилями покотиться знову співночі Червона Армія. А тут ми скаламутимо їх тил. Пождіть! Всі байраки, яри закишать повстанцями... Ех, буде роботи! Не розхлябуйтесь ж, хлопці!

Змовк. А натомісць цілий акорд грізних голосів розпахав ніч. Чулися в ньому і грози криваві, й радість надійна, і дикий рев...

— Зразу ходімо!

— Чого ми сидимо? З наших батьків шкуру деруть!

Товпа нащетижилась багнетами й грізно завилала. Раптом хтось холодно кинув:

— Та їх же сила яка, а нас!..

На зігнутих ногах млявий сумнів пробіг по товпі. Кому каскетку на очі насупив, в кого вихватив і кинув гвинтовку додолу. Тиша. Тріскотіло гілля в огнищі. Схвильовані люде мовчки пихкали цигарками. А над головами чорні патлаті лапи намагались змести, позривати зорі...

XVII

Минали дні.

Ліс мовчав. У гущавині, по ярах принишки повстанці. Зневірені й смутні. (Ех, доки ж це буде?! Пришулились по кущах, а там... Коли ж сміливі й непереможні кинемося на село... в стели...).

Так псукучали за ним. Що-днини в вохких сутінях ліщини і ярів, коли важкі повіки, як завіси, падали, заслоняючи зелений кошмар (листя, зелене листя... місяці цілі)—обірваним і стомленим людям снилося—степ... стайки кіп по ньому. Возять. Куди? У економію? (Гарячково кидались люде ві сні). Ні, тобі прямо в рот. Ха-ха! І регітно вітер кидав в обличчя вкупі з колосками сум неоглядного степу—стерні, распач сірих сел...

Надвечір прокидалися в'ялі й роздратовані. А коли падала ніч і все сліпила—тінями блукали по лісі, по березі річки, по вгородах... шукаючи жадних стріч... де свист тихий умовний, де—у віконце—тук! тук! і крадуться, лячно озираючись, навшипинках білі постаті... Зорі. Десь гавкають собаки...

Насвітанні, звичайно, ходили «на роботу». «Квиталися» з ким, або ж за контрибуцію з селян, або ж за пошматовану спину чиюсь. А як починало світати, тікали знову в ліс...

... Як сіре листя в-осени, обривалися й падали дні. Пройшла осінь. Пожовкнув ліс, принишк—засумував, як сухотник. А під ногами пляма крові з харкотиння... Потім у верховітті завив вітер, заплакало небо старечо, і падали його холодні дрібні сльози на сірі плями промоклих до кісток людей, на живе дрюччя тифозних. Ніч—день...

А сірого ранку зо всіх боків несподівано обгорнули «білі». І здіймаючи жажну тріскотняву чи гиллям, чи пострілами, зашморгували все тугіш, тугіш із себе петлю...

Бій. Прорвалися. Гублючи забитих і поранених кинулися з лісу. Грязькими шляхами гасали з села в друге, намагаючись замести за собою сліди—марно: всюди трупи і хорих губили...

Тоді кинулися до фронту. (Прорватися і злитися з Червоними).

Брали місто. Червоні хвилі сунулись просто з загорнutoї у мряку долини. А місто ревло гарматами, клацало кулеметами. А в тил з холодним тремтінням шпурляло евакоешелони.

Ти пам'ятаєш, як хряскіт рельси дряпнув тебе в грудіх—й горяча хвиля затопила тебе... Паровоз піс. Раптом—трісь!—Хаос... Як зачарований дивився вниз, де під откосом, немов з обірваної жили—кров... кров...

А в долині громові крики.

— А-а-а!..

Хтось кинув:

— На ура пішли! братці, а ми ж?!

— Біжімо!

— Ура-а!..

Біг і ти з гаинтовкою «на руку». Кричав нестямно з іншими «ура!»—а очі зорбіті хмільно блудили. Ось наткнулись на «танки», що як черепахи під откосом лежали вкупі з потрошеними вагонами... (слов'янськими літерами стояло на одному: «Вітазь») на труп розсавучений у погонах...

XVIII

На розі улиць, де бурковки заліті кров'ю й заляпані мозком, ми стрілися. Схрестились поглядами й мовчки стисли руки, скривавлені й тверді.

— От і я!—сказав очима, що вмить такими гострими стали. А в куточках їх, в сутінках повік я бачив, як тінями припишкли й тремтіли з ляку жах і роспач. І чомусь пригадалися мені села убогії. Ніч чорна... А навкруги в грозівім шумі брязкіг заліза... глухий гул... (Падали й розбивалися хмари)...

Радість, як вихор, налетіла й кинула нас вперед по бурковці, де в хмарах диму й стогнання кресали серця криваві искри, щоб день сірий запалити в соняшку казку...

Ти пам'ятаєш—серця наші загострилися в багнети... Падали трупом під ноги нам. На шинель мені, а тобі на сірячину бризнула кров і грала—мінилася червоними рубінами...

Пам'ятаєш?..

Нас—мільйони. Масою грізною, як лавина огнена, лились—сунулись степами. У ногу безліччю серць. І здавалося, що то б'ється одно серце величне, і немає—тебе, мене, їх, а є лише один Чоловік (і в ньому я, ти, вони...). Титан, головою над хмари, що кроками-верствами йде по земній кулі, з мітлою багнетів. Під ногами, як іграшки—хати, хтось порозсипав тут—там, то купами, то поодиночі... Пошматовані, латка на латці лани... Сірі, чорні... Мовчазні... Іде гігант—чоловік, а ззаду по слідам—кущами пишними квітнули маки червоні... А може... Ні, маки!..

XIX

Перекоп вив день-ніч. А Гнилим Морем—на конях... на конях... Прорвалися в тил. Обійшли. Збили... і вже до самого моря в шумі копитів, брязкоті криці об маслаки тіл, неслися. Де-не де з повіток, з ожередів соломи стирчали голі помурині ноги. Товпами жаскі й обірвані до нас підіймали руки тремтучі й благали: не рубай! А на обрії в шпарочку між небом і землею морем пролізли, втекли пароходи «білих». Не стало й диму й зробилося тихо, синьо і так просторо...

Коли ти дивився на море, твої очі робилися такими ж синіми і блискала радість, як у пtiці в блакитних просторах, а потім темнішали. Ти хмуриш брови й схилявся головою. Що думав ти тоді?

Пам'ятаю ранок—вартували. На кручі куняли гармати з позатиканими горлянками. Унизу плескалися об берег хвилі... Ти мрійно дивився в морську далечінь. Раптом нервово витяг кисета й скрутив цигарку. Затягся жадно й кинув не глядя на мене:

— Шахтьори їдуть сьогодні. На шахти в Донбас...

— Це гарно. Загупають знову під землею кайла, загукотять вагонетки з вугіллям,—кривавими шариками,—покотяться, полл'ються жилами до всіх органів хорого тіла. Задиhaють легені глибоко й легко, моторно забренить мозок і під шум заводів, в таємній тиші росту збіжжя на ланах—росквітне радісна й ясна усмішка в людини...

Глянув на тебе—похнюпенний ти.

— Чому?—запитав.

— Так... згадався степ і колоски на ньому шу... ш...

Очі кинув у море (не потрібні). Ти й без них так виразно бачив.—Тихий степ... Хутірець у вишневім садку... і її—цілує шрам твій на обличчю, що ледве загоївсь, і вся лине до тебе:

— Твоя ж я!... Бери!..

Твої очі були сині, як море. І в них як хвилі хлюпалось щось...

На другий день тебе не стало. У піраміді покинута стояла гвинтовка. А куди подівся ти?... І раптом виразно так я пригадав твої журні пісні учора вдень на кручі і гру хвиль у твоїх синіх очіх...

XX

Чорна ніч низала перед тобою (сидів на буфері) разки з залізничних будок, освітлених станцій, телеграфних стовпів... Дихала в лице тобі степовими просторами, молодою землею...

Удень блукав по путях поміж вагонів, ховаючись од патрулів. Жадно прислухався до крику кожного паровозу і все питав у кого не попало:

— Це куди?

Вночі тільки виїхав. Притулився на криші між обіраних людей, між клунків і з замерлим серцем летів у темряву. На станціях жадно впивався в чорні слова на білій стіні й читав по літерах. А потім вираховував, скільки прольотів лишилося ще. (Недалеко вже).

Уночі й приїхав. Біля семафору зліз з криші на тормаз, на землю сплигнув і подався степом через ріллі...

Хутір спав. Голий садок журно шумів. У загоні ремигали воли. З темряви з далечі десь на селі чутно—перекликалися собаки й гасало шмаття пісень...

Постукав у вікно. Було тихо. Потім кріз шибку глянуло її обличчя і довго пляміло на шклі.

— Та це ж я,—казав ти,—не впізнала?

Одчинила дівчина вікно й хмура виглянула.

— Бачу що ти. Чого?

Схрестила на лутці руки й важко поклала на них роспатлану голову.

— Скажеш що?

Холодом обдало тебе, Дивився в її гострі очі і скривлені уста і скаржно казав:

— Ах, яка ти! Думав... Що думав!—Сама ти була думою мовію! На фронті під громи і крики смертні—я бачив тебе. В шумі моря, там, в Криму—я чув твоє дихання... Усюди завжди—сама ти!

— Ото!—і всігнулася криво—любиш так? Не менеться мабуть нам і подружитися? Буду за тобою патронташі носити, рани перев'язувати...—І засміялася. Ти теж ніяково захікав.

— Ні, я кинув уже гвинтовку.

— Хіба вже кінець?—Замислилась і якимось аж іскорчилась. Казала, як уві сні:

— Тоді в Совхоз у чорноробочі підемо. Будемо гнути спину, а нас за це годуватимуть кукургузою, а може й нагаями. Чув же ти? У окономії Совхоз тепер? Добився—та не того, чого хотілося.

Змовкла. А ти кинувся. (Чув як похолонуло в грудях).

— Як не того, чого хотілося?

— А так. Хіба хотів ти бути кріпаком? Хіба бився за те, щоб на жидів робити? Земля ж тепер не наша, то дурили! А тепер—у комунію запишись, роби, як воляка, той живи. На яшниках та на сіривцеві. А хтось і масличко і яєчка підшамувати буде... Та тільки посмєхуватиметься: «ото дурні!»

Ти скригнув зубами і стис кулака.

— А це що?!

Вона мовчала замислена. А потім тихо спитала:

— Так ти не за комунію?

— Ні.

— Любий мій!

Притягла руками до себе й гарячими губами впилася в твоє обличчя. Потім виплигнула у вікно і взявши за руку повела за собою до клуні.

Рипнули двері.

— Хто?

По куткам почулося шарудіння.

— Свої. Привела ось вам.

Руки не пускала. Стиснула дуже і прошлопотіла:

— Як любиш мене, роби як вони.—Долой совєти! Не хочу я бути попихачкою у жидів та кацапів!

З темряви виринуло кілька фігур з обрізами. Ось знайома (полекшало).

— Петленко. Він підійшов і обличчям прихилився до твого.

— Так наш тепер?

Ти мовчки хитнув головою. І зразу знесилений одійшов у куток і впав на кучу соломи. Поруч тебе—сонні гарячі тіла. Несло від них перегорілим самогоном. З темряви од дверей чулися соковиті поцілунки.

Хотів ти підвести голову і глянути, і не було сили ворухнутися. Така втома! Повіки важко аж хряпнули. І не стало нічого.

Не чув ти в кутку на соломі шарудіння двох тіл оголених, важкого дихання їх, придушених скриків чи з болю, чи з радощів... А потім вона горнулася до нього і тихо казала:

— Це ж у нас буде дитина. Швидче роби своє, щоб не довелося підкидати його «совітам», а самій у попихачки йти!..

Петленків голос глухо гудів:

— Ні-ні. Це ще нас прибавилося. Тепер швидко. А тільки й ти не забувай свого. Підморгуй йому, бреши... де треба хай і лапне який раз...

І довго ще чулося шарудіння і тихій гомін в сутінках у кутку.

XXI

Насвітанні ти з ватагою бандитів нісся шляхом в бувшу економію, тепер «Совхоз». Глухо гупали сотні копитів, збиваючи куряву, що жалібним серпанком слалась над зеленим хлібом. З долини од річки, як гурт сірих волів, сунувся туман. Тихо.

В розчинені ворота вїхали в знайомий двір.—Руїни. Самотно сірів у саду флігель. Посеред двору—купи дерева, свіжих дощок. Тут ж понівечений інвентар.

— Ич, рай на руїнах будують!—прошипів хтось і матюкнувся.

— Зліза-ай!—стиха почувалася команда.

Обхватили флігель. Брязнули шибки. Вибухнув постріл, ще... З кімнат почувалися крики і біганина. А потім в темряві заблискали сухі огники пострілів і над головами засвистіли кулі... Вибили двері—прорвалися. В темряві кімнат заплутано пручнувся шум. І чулося в ньому—брязкіт заліза, глухе гупання тіл і хрипле хрипіння...

Ти вартував з причілку надворі. Пильно розглядався навколо. А перед очима хтось сотнею пензлів малював картини.

...Палав маєток. Товпа ревла в шумі і грі полум'я... Гнав панські гуси. З-за огради пухкий панич стояв отут, на оцім самім місці,—висолопив язика і дражнився... І ще... ще...

Раптом щось біле гупнуло з вікна і повалося твої полотна. За мить схопилося і кинулося геть. Ти наздогнав. На ходу в спину ударив—проштрикнув багнетом і коли він упав, зіпнівши зуби, ударив прикладом і разлушив череп. Потім придивився. Нахилився обличчям близько-близько над обличчям та так і заляк: Вилізли очі з орбіт і жаско дивилися на тебе. Великі німі жахливі очі. Горло здавило тобі неначе петлею. Прихилився ще нижче. Рукою намацав і почув, як під пальцями угрузли в мізок черепки...

Жах кинув і придушив тебе. Зігнутий стояв, не міг очей одвести, не міг віями ворухнути. Здавалося тобі, що так і скам'янієш, жах притиснув ще дужче. А ти напружився і почав тремтіти. Раптом випручавсь, змахнув і почав несамовито гелати гвинтовкою, як дрюком, труп... Гулало, чавкало... А ти все бив.

XXII

Того ж дня в селі забігли в «Совет». Порубали охорону. З-за столів повитягали членів Ради і тут же на очі поставили «к стенке» і розстріляли. Дістали списка «незможних»—гайнули по селу.

Пробігаючи улицею ти вгледів свою хату. У вікно крізь шибку визирнуло старе обличчя матері і чомусь серце тобі немов хто стиснув, аж пальці вгрузли...—Пронісся, не забіг.

Коли ж у списковій більшості прізвись була закреслена то вдарами шабель, то шомполами—і зовсім кинули село. Шляхом поміж золотих під сонцем хлібів лиш закурило. Як вихор пронісся...

XXIII

Уночі в темряві лісу приникли між кущами. Обіч—на залізничному насипові вартував ти. Дивився на рельси розірвані й скривлені під откос. Думав: А скільки безневинних загине людей! Діти... Матері... Нило в грудях. І все ж—ти стояв. Тупо дивився перед собою, де в темряві губилися лінії рельс і раптом немов хто снігом сипонув тобі поза шкурою.

Принишк—прислухався. Так, —спереду чувся далекий шум. Він ріс—наближався. Зиркнув червоними очима і гостро до болю встромився в тебе.

Від лісу почувалася команда:

— Готу-уйсь!

Близько вже. Ти розумів, що треба бігти геть, і не міг. Здавалося небачний хтось бредно кричав щось шумне і схвативши руками за голову поволі прихилився налитими кров'ю очима до твоїх. Раптом, немов віями мигнув і гепнув під откос громами...

Згас ти, залитий хвилями з брязкоту й хряску вагонів. з криків-стогнання. Згас і темний та холодний безтями гасав з шаблею скривавленою, толочучи крики і плач...

XXIV

А навколо пахло бруньками...

Степом, принишклим в радості родів, цокотіли маршрути з вугіллям з Донбасу. Загуркали-зашуміли заводи-фабрики. Пасма диму як величезні руки в степи простягали для привіту...

І жадно селяне, що сіяли по ріллях, вдихали пах їх вкупі з весняним повітрям:

— Оживаємо. Слава богу!

І повніш жмені набирали золотого зерна, а рука робила ширший розмах...

Озолотився степ. Бреніли коси від сонця до сонця. І згодом,—здавалося, якась чарівна швачка змережила степ стайками кіп химерними узорами...

Потім шляхом зарепіли вози, заторготили кургони з продподатком на «зсипункт» до станції...

«Батько» Петленко роздратовано скріб собі потилицю і зле матюхався:

— Ич, хліба пруть, гади!..

А з-за кордону все не чути було допомоги. Іноді вливалася сотня друга шабель і тільки. Ночами іноді хтось приїздив до «батька». Щось довго пошепки гомоніли. Іноді й сам зникав кудись. А повертався зхвильований і роблено веселий.

— Ну, хлопці, не довго вже. Ось з заходу напруть. І Польща, і Франція і Румунія... Маж, комуністе, п'яти!

Весело сміявся він, та в сміхові тому ти чув неспокій і сплигував очима з його обличчя на землю. Думав: бреше! Далі не чув, що говорив той. Лише хмурився од болю, бо кожне слово його довбнею гупало тебе по тім'ї.

Чому сталося так?.. (Як довбнею по тім'ї). Чому, коли погляди ваші схрещувались, неначе чулося: брязь! і потім падали і його і твій, як вибиті з рук шаблі?..

Може тому, що вже занадто часто він їздив уночі в хутір, обсажений тополями й вишнями. А вранці повертався на похмілля, з кобурами біля сідла повні книшів, сала, самогону... А в кишені хустка з незграбними літерами: «Кого люблю—тому дарю».

Може, що віч і день тебе душили кошмари чорних днів-ночей. То спід потрощених вагонів повзли роскавучені тіла, хваталися руками за тебе... Повзли, хваталися цілими хмарами. То шелест колосків обгортав тебе і наче остюками болюче дряпав по серцю...

— Ех, живуть люде!—заздро думав ти тоді.—зжав, одвезе продподаток—і житиме собі. А я? Хіба кинути? Амністія ж? І в ту ж мить пригадував, як казав Петленко:—«Десь сотня перейшла до комуністів, а їх усіх і розстріляно?»...

Почував себе таким стомленим. Так хтілося хати теплої, господарства. спокійного життя.

...А в темряві голос Петленків хрипло гудів:

— Одрізати Революцію од хліба—це наше завдання. А тут і з Заходу напруть. В три щоти виметемо Україну...

В туж ніч зробили насок на «зсипункт». Перебили сторожу, облили бензином пакгаузи і запалили. А коли полум'я плигнуло й повозло по всіх будівлях, жадно червоними язиками лижучи її—вихором зникли в темряві.

Іхали—Петленко спереду, ти з іншими за ним. Гостро очима впився в його потилицю і з боєм солодким думав:

— Ех, полосонуті б шаблокою! То-то—гори хліба на попіл звести!

Пригадувалося—товпа голодних шляхом «на врожаї». Голодні й сині з холоду діти в халабудях, обшарпані жінки, чоловіки... і знову:—Ех, полоснути б!

Чорна постать «отамана» пляміла спереду. А ти похмурий топачив за ним. І в серці закипала злість.

В хуторах ночували. Постріли насвітанні сполохали всіх. Кинулись до коней—оточили зо всіх боків, не прорватися. Тоді забилися по хатах і в вікна почали одстрілюватись.

Ти бачив у вікно, як у сутінях насувалися цепно червоні. Бачив червоні блиски їх пострілів. І остовпілий стояв з зарядженою гвинтовкою в руках.

— «Уб'ють!»—майнуло в голові,—і чорт його бери—хіба це—життя?!

Тупо дивився на разки фігур знадвору. А бачив—степ... свій ланок закріпленої на 9 літ землі... хатину свою убогу... Шум колосків з пахом горячої землі ударив тобі в груди, залив серце горячою хвилею...

— І уб'ють!.. уб'ють!..

Ти стріпнувся. Очима важко кинув у бік, де біля другого вікна за кулеметом сидів «батько» і затоптався поглядом на його простоволосій голові.

— Ех, ударити б! Тільки луснуло б!

Той заклав нову ленту і знову застрочив. Але в цю ж мить ти незграбно підскочив до нього і з усієї сили ударив прикладом по голові. Хряснув череп...

Знадвору—«ура!»...

У хату заскочило кілька червоноармійців. Ти стояв біля вікна зі схрещеними на грудях руками, під ногами валялася гвинтовка. Немов скам'янів. Навіть коли один багнет уперся тобі в груди, ти не схопився жажний за нього обома руками, а лише зблід.

— Де отаман ваш?

Ти мовчки хитнув головою.

— Фью-фю—свиснув один і нижче нахилився над проваленим черепом.

— Готов. Хто це?

— Я.

Очі суворі пильно глянули в твої. Сквознули по всій фігурі аж до драних чобіт. А потім стрибнули й знов припали до очей твоїх. Багнет колихнувся і одхилився од грудей.

— Ти? Ну йди, там видко буде!

XXV

«Ревтріб» судив тебе й інших. Кого було присуджено до найвищої кари—розстрілу. Кого на 5—10 літ «принудительних работ». Тебе ж і ще кількох—за щире каяття, за подані відомості, що дали полехкість до ліквідації бандитизму (виявив склади зброї, сіть таємних організацій)—присуджено від сторожі звільнити.

Ти не вірив ушам своїм. І все ж хапно схопився з ослону і штовхаючись протискався до виходу. На дверіх—товпа. Якийсь гнилоротий дідок смоктав цигарку. Ти штовхнув його, далі—попрохав «бичка» і жадно затягнувся цигаркою...

Увечері підходив до села. Он і його хату в сутінках видно—підсліпувато блимає. Навпростець через вгороди подався. І лише входячи в двір, згадав про хутірець, про синьооку дівчину, і хапно потер лоба, немов намагався саму згадку про те задушити і роздавити, як муху...

XXVI

Поїзд шумно нісся степом, змереженим як спина мужича під «білим» шомполом—латки озимини, смуги рілля, пляма облогів. Навколо—роскидані хутори. Неначе аж губи понадували й поодверталися одне од одного. Де-не-де у вибалку—село. Убогі хати, повітки свігять ребрами (покрівлею годують!) і в очі їх, підсліпуватих віконечках, така тиша. (Аж павутиною позасновані).

У душі мой квилить сум.

Ах, чому мені так сумно в твоєму, земле, мовчанню! Коли над тобою дзвенить соняшно блакить, коли груди твої тремтять, рве їх буйна жага. А по тобі повзають мікро-люде, безсило шкрябають нігтями мікро-плугів твоє молоде тіло!..

Чому в душі мой родяться...

Чоловіком з шкапою в ралові простори шпурнули в мене і обірвали думку. Помалу плентався він, пужалном періщуци кобиляча. Підходячи ближче обличчя заросле підвів.

Ти? Я впізнав тебе.

Ти придивився і замахав мені рукою. Щось кричав—не чув я... Нісся в далечинь, дивився на тебе—сіра пляма на чорній ріллі і раптом, як хвилі, набігли і затопили мене спогади-спогади...

... Степ панський. Пітні снопи. Шляхом—«брязь брязь!..» Вночі—по дорозі в казку з нею. Забувся. Шукав по шляху слідів її ніг і з криком розпачливим кричав:—Де ти? Де?!

Сіримі тінями на фронті...

Шум сірої товпи. Багнетом застромив ти гвинтовку в землю.

У сутінях казарм:—

Ревуть стогнуть гори-хвилі.

В синесенькім морі!..

Червона буря в Жовтні... Мовчазним степом грізно котилися... Падали трупи—займалися, гасли, як іскра... І все вперед—уперед...

Плєскалися хвилі морські об берег. І в очі твоїх плєскались хвилі...

За ралом на ріллі ген-ген плямів ти. Повз, як мурашка—ледве помітний.

Наздогнав тебе зіром. Обігнав (мій мозок в галопному ритмі мсторно бренів) і понісся в туманні далі, що вмент займалися химерним сяйвом. Повз мене, як верстові стовпи,—XX ст.—XXI... ще...

Дух забивало.

Ах, то була казка!

...Сонце. (Блакитні дзвони). Над ланами—шуми... Шуми... Гіганто-машини, як величезні жуки, поважають—«Гу-у!..»—жвакаючи збіжжя:—«Гу-у!..»

Ясні обличчя людей. Променисті очі в рожеву далечинь.

...Комуна тоне у дзонах-дзвонах... В розкішному саду—білі палаці. Обличчя радісні...

(Невже тут пахло колись кізяковим димом? Отут стояла «казьонка», тут—вігін, вітряки... церква... Невже то було?).

А комуна тоне у дзвонах, у дзвонах...